

کتاب‌های درسی به سبب اهمیت زیادی که در تعیین محتوا و خط‌مشی آموزش دارند، کانون توجه تمامی دست‌اندرکاران آموزش و پرورش هستند. اهمیت کتاب‌های درسی در نظام‌های آموزشی متمرکز، مانند ایران، بیش از سایر انواع نظام‌های آموزشی است و به سبب همین اهمیت بیش‌ازحد، بررسی و تحلیل کتاب‌های درسی می‌تواند راه‌گشای حل بسیاری از مشکلات جاری آموزشی باشد (فردانش، ۱۳۷۲، ص ۲). بر اساس بررسی‌ها، ۸۹ درصد دانش‌آموزان آمریکایی پایه هشتم حل کردن مسئله را در کتاب درسی گزارش داده‌اند. همچنین نزدیک به ۳/۴ از معلمان آمریکایی همان پایه، از کتاب درسی در فعالیت‌های روزمره خود استفاده کرده، مطالب کتاب درسی را پوشش می‌دهند (تار و دیگران، ۲۰۰۸، ص ۲۴۷). نتایج مطالعات بین‌المللی «تیمز ۲۰۰۷» نیز نشان می‌دهد که ۵۲ درصد معلمان از کتاب درسی به‌عنوان منابع و مواد اولیه، و ۳۴ درصد به‌عنوان منبع کمکی تدریس و مطالعه استفاده می‌کنند (مارتین و دیگران، ۲۰۰۸، ص ۶۸).

در حقیقت، کتاب درسی پلی از محتوای منتشر شده آموزش رسمی توسط وزارت آموزش و پرورش به محتوای اجرا شده برنامه آموزش است که در مدارس انجام می‌شود (جسک و جسک، ۲۰۱۰). با وجود این اهمیت، ترسیم ارتباط مستقیم از کتاب درسی به یادگیری دانش‌آموزان دشوار است؛ زیرا بسیاری از عوامل دیگر بر یادگیری دانش‌آموزان تأثیر می‌گذارند که شامل انتخاب‌ها و فعالیت‌های معلمان، سازمان‌دهی کلاس و مدرسه، آمادگی دانش‌آموزان و امیدواری برای یادگیری می‌شود. با این همه، کتاب درسی همچنان به‌عنوان یک جنبه مهم برای یادگیری و در نتیجه، برای تغییر در نظر گرفته می‌شود (تار و دیگران، ۲۰۰۸، ص ۲۴۹).

اما واقعیت دیگر آن است که از خودباختگی‌های فرهنگی در دوره متوسطه و دوره‌های بالاتر از آن اتفاق می‌افتد. بنابراین، از طریق محتوای برنامه درسی بین دانش‌آموزان و فرهنگ، باید رابطه محکم و مطمئنی به وجود آید. مواد درسی علوم انسانی، از قبیل تاریخ، زبان و ادب فارسی، هنر و جامعه‌شناسی بیش از سایر دروس با تقویت فرهنگی تناسب دارند (ملکی، ۱۳۷۹، ص ۸۸). اکرمی (۱۳۸۸) هشدار می‌دهد که یکی از چالش‌های قرن اخیر، چالش سنت و نوگرایی و نقدهایی است که بعضی نوگرایان درباره توسعه‌نیافتگی ایران از سنت‌ها ارائه کرده‌اند. توسعه اقتصادی و اجتماعی، حاصل عوامل گوناگونی است که از جمله آنها باورهای فرهنگی است و این باورها از طریق محتوای برنامه درسی باید در روح و روان نسل جوان ما جای گیرد (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۸، ص ۱۶).

تحلیل محتوای کتاب‌های درسی «دینی» و «ادبیات فارسی» دوره متوسطه

بر اساس مؤلفه‌های دفاع مقدس

عبدالحمید رضوی / عضو هیئت علمی پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش

Abdolhamid.razavi@gmail.com

دریافت: ۱۳۹۳/۸/۱۹ - پذیرش: ۱۳۹۴/۱/۱۶

چکیده

این مقاله با هدف تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دینی و ادبیات فارسی دوره متوسطه بر اساس مؤلفه‌های شش‌گانه دفاع مقدس تدوین شده و به دنبال پاسخ به این سؤال است که آیا کتاب‌های مزبور توانسته‌اند این مؤلفه‌ها را به‌خوبی انعکاس دهند؟ روش تحقیق «توصیفی» و از نوع «تحلیل محتوا و واحد تحلیل مضمون» است. پس از تعیین ۳۲ مصداق برای ۶ مؤلفه، ۹ عنوان کتاب ادبیات فارسی و دینی دوره متوسطه انتخاب شد. وسیله اندازه‌گیری چک‌لیست بوده که ضریب پایایی کاپای آن ۰/۳۹ و ضریب پایایی مرکب آن ۰/۹۸ و اعتبار مطلوب داشته است. نتایج نشان داد در هر دو گروه کتاب، به صفات متعالی و پیام عاشورا به‌خوبی توجه شده است. کمترین توجه در هر دو گروه، به «پایداری، ایثار، شهادت و اقتدار سیاسی» بوده است. ده مصداق برتر در دو گروه کتاب، به یک اندازه به کار برده نشده است. همچنین نتایج نشان داد شش مؤلفه موضوع مطالعه در کتاب‌های فارسی سه پایه تحصیلی وضعیت بهتری نسبت به کتاب‌های دینی داشته‌اند.

کلیدواژه‌ها: کتاب‌های درسی، اقتدار سیاسی، تعاون، پیام عاشورا، ایثار و شهادت، پایداری، صفات متعالی.

یکی از ویژگی‌های مهم مؤمنان راستین بر خورداری از روحیهٔ ایثارگری است. اهل لغت «ایثار» را به مفهوم «عطا کردن و دیگری را بر خود ترجیح دادن» معنا کرده‌اند. در قرآن کریم می‌خوانیم: «مهاجران را بر خود مقدم می‌دارند، هر چند خود نیز محتاج باشند» (حشر: ۹). امیر مؤمنان علی علیه السلام در روایتی، «ایثار» را بهترین کرامت اخلاقی برای انسان‌ها دانسته‌اند (خیر المکارم الایثار)؛ و در روایت دیگر، از آن به‌عنوان بالاترین نیکی‌ها یاد نموده‌اند (الایثار اشرف الاحسان) (محدث، ۱۳۸۴، ص ۳۷۶ و ۴۹۵).

تاریخ اسلام و ایران سرشار از عرصه‌های ایثار و شهادت است. نخستین سروده‌های پایداری در تاریخ اسلام، قصاید حضرت ابوطالب علیه السلام در ستایش و دفاع از ساحت پیامبر صلی الله علیه و آله و مسلمانان شکنجه‌دیده است (آیتی، ۱۳۵۹، ص ۷۸). در عصر پیامبر و ائمه اطهار علیهم السلام شعر تنهاترین و اصلی‌ترین رسانه‌ای بوده که به سبب انس و الفت با جامعه، کارکردی بسیار مؤثر داشته است. زیباترین سرودهای پایداری در تاریخ اسلام، از ابتدا تاکنون را باید در حماسهٔ عظیم عاشورا جست‌وجو کرد که خود به وجود آورندهٔ ادبیات عاشورایی شده است (سنگری، ۱۳۷۷، ص ۴۹).

اما این سؤال پیش می‌آید که در کتاب‌های درسی چه محتوایی را باید جای داد؟ در تاریخ هر قوم و ملتی، مقاطع بحرانی و سرنوشت‌سازی وجود دارد که گذر، حفظ و نگه‌داشت موفقیت‌آمیز آن مستلزم وحدت ملی، مشارکت و حضور بیشتر نیروهای فعال در جامعه است. جنگ ایران و عراق، که خود بر روحیه صلح‌طلبانه ایران تأکید می‌کند، از آن جمله است (چینی‌فروشان، ۱۳۷۶، ص ۲۷). ورود ادبیات دفاع مقدس به عرصهٔ متون آموزشی، به‌ویژه کتاب‌های درسی دانش‌آموزان، از جمله شیوه‌های مهم اشاعهٔ فرهنگ ایثار و شهادت است (ذاکر صالحی، ۱۳۷۷، ص ۲۲۳).

جنگ ایران و عراق (دفاع مقدس) یکی از بهترین نمونه‌های ایثار و شهادت است که ادبیات پایداری در آن جلوه‌های بارز یافت (جعفری هرنیدی، ۱۳۸۱، ص ۸). ادبیات پایداری به آن نوع ادبیات، شعر، قصه، رمان، تئاتر و نمایش گفته می‌شود که حول محور مبارزهٔ انسان با بیدادگری و ستم است و به‌صورت اثری ماندگار و قابل انتقال در ذهن انسان‌ها به یادگار می‌ماند (سنگری، ۱۳۷۷، ص ۱۴). ادبیات دفاع مقدس شاخه‌ای از ادبیات حوزهٔ پایداری است که به‌صورت شعر، داستان، نمایش‌نامه، گزارش، وصیت‌نامه، روایت (مانند کارهای شهید آوینی) و سایر گونه‌های ادبی خلق شده است. از نگاه جامعه‌شناختی، ادبیات مذکور مختص بزرگسالان نیست، بلکه ادبیات کودکان و نوجوانان نیز باید حاوی مضامینی در این عرصه باشد (کوثری، ۱۳۷۷، ص ۱۴). ادبیات جنگ شامل آن دسته آثاری است

برای دورهٔ متوسطه، توسط سیاست‌گذاران آموزشی (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۷۹) اهداف اعتقادی، اخلاقی، علمی، فرهنگی، هنری، اجتماعی، زیستی، سیاسی و اقتصادی متعددی مطرح شده است که در برخی از این اهداف، توجه به موضوع ایثار، شهادت و حوزه‌ها و مؤلفه‌های آن، مثل دفاع مقدس، می‌تواند بستر خوبی برای تأمین اهداف مذکور و زمینه‌سازی رشد دانش‌آموزان باشد. برای مثال، در ششصد و چهل و هفتمین جلسهٔ شورای عالی آموزش و پرورش در سال ۱۳۷۹ در زمینهٔ جهت‌دهی به رشد همه‌جانبهٔ دانش‌آموزان بر پایهٔ تعالیم و دستورات اسلام، ۱۰۲ هدف آموزشی برای دورهٔ متوسطه تدوین شد. در اینجا، عیناً برخی از این اهداف که تا حدی به فرهنگ ایثار و فداکاری مربوط است، ذکر می‌شود:

۱. به اصول اعتقادی و مبانی دینی و احکام اسلامی پایبند است.
 ۲. در کارها، با اتکا به خداوند و با اعتماد به او عمل می‌کند.
 ۳. با زندگی انبیا و ائمه معصومین علیهم السلام آشناست و رفتار آنان را الگو قرار می‌دهد.
 ۴. با فلسفهٔ تولا و تبرا آشنایی دارد و نسبت به رعایت آن از خود حساسیت نشان می‌دهد.
 ۵. روحیهٔ جهادگری دارد و شهادت را سعادت می‌داند.
 ۶. خداوند را منشأ حق و عدالت می‌داند و در برقراری حق و عدالت تلاش می‌کند.
 ۷. نسبت به دیگران خیرخواه است و آنان را از انجام کارهای نادرست نهی می‌کند.
 ۸. در فعالیت‌های اجتماعی، آگاهانه و با علاقه‌مندی شرکت می‌کند.
 ۹. ایثار را ارزش می‌داند و هر زمان مصالح جامعهٔ اسلامی اقتضا کند از خودگذشتگی نشان می‌دهد.
 ۱۰. در راه خدمت به میهن و مردم، داوطلب است و از خودگذشتگی نشان می‌دهد.
 ۱۱. برای حفظ استقلال، آزادی و نفی وابستگی، از خودگذشته و ثابت‌قدم است.
 ۱۲. روحیهٔ سلحشوری دارد و برای حفظ کیان اسلام و ایران از خودگذشتگی نشان می‌دهد.
 ۱۳. حفظ وحدت و یکپارچگی جامعه را لازمهٔ امنیت ملی می‌داند و برای تحقق آن تلاش می‌کند.
 ۱۴. برای ایجاد زمینه‌های وحدت مسلمانان و رهایی مستضعفان احساس مسئولیت می‌کند.
- کلمات «شهید» و «ایثار» کلماتی است که در همهٔ عرف‌ها، با قداست و عظمت بدان نگریسته شده است (دهخدا، ۱۳۷۷). «ایثار» به معنای «بذل، گذشت کردن از حق خود برای دیگران، و نفع دیگری یا دیگران را بر خود ترجیح دادن» است (انوری، ۱۳۸۱). همچنین به معنای «غرض دیگران را بر خود مقدم داشتن، و برگزیدن و منفعت غیر را بر خود مقدم داشتن» به‌کار رفته است (دهخدا، ۱۳۷۷).

که هم مستقیماً به توصیف جنگ می‌پردازند و هم آن دسته که غیرمستقیم مسائل مربوط به جنگ را توصیف می‌کنند. (قاسم‌نژاد، ۱۳۷۶، ص ۴۸). در دفاع مقدس، گشودن معبر در میدان‌های مین به شکل داوطلبانه صورت می‌گرفت که شاید ریشه در فلسفه شهادت‌طلبی در عاشورا داشته باشد (سنگری، ۱۳۷۷، ص ۵۷). همان پدیده‌ای که در جامعه‌شناسی غرب، به «گرایش ابراهیمی» موسوم است و به معنای تأیید متعالی یک سیاست است (بوتول، ۱۳۸۲، ص ۶۹).

دفاع مقدس، که سراسر ایثار و شهادت است، سرشار از زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، معنوی و اخلاقی است که در بستر درس‌هایی همچون ادبیات فارسی، دینی، تاریخ و علوم اجتماعی به‌خوبی می‌توان به آنها پرداخت (ربانی، ۱۳۷۷، ص ۲۳۳).

مهرمحمدی (۱۳۸۳) بر این باور است که نخستین گام برای ترویج هر موضوعی، آشنا کردن مخاطب درباره آن موضوع است. محتوای درسی باید بتواند اهداف، معنا، اجزا و مؤلفه‌های بنیادین شهادت (بخوانیم دفاع مقدس) را به‌خوبی آشکار سازد. به نظر می‌آید دروسی مثل دینی و قرآن، علوم اجتماعی، تاریخ و جغرافیا، و ادبیات از ظرفیت بیشتری برای ترویج فرهنگ شهادت برخوردار است (پرکینز، به نقل از: مهرمحمدی، ۱۳۸۳، ص ۳۱).

جعفری هرنادی و یزدخواستی (۱۳۹۳) در پژوهشی، که با هدف تحلیل میزان توجه کتاب‌های درسی دوره ابتدایی و راهنمایی به فرهنگ ایثار و شهادت انجام شد، چنین بیان می‌کنند که میزان توجه به مؤلفه‌های مفهومی ایثار و شهادت - به ترتیب - در کتاب‌های ادبیات فارسی، هدیه‌های آسمان، اجتماعی و تاریخ بیشتر بوده است. بیشترین توجه به ایثار در کتاب ادبیات فارسی دوم راهنمایی بوده، درحالی‌که به سایر اصطلاحات در کتاب‌های دیگر، توجه کافی نشده است.

آنچه تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره متوسطه را از اهمیت بیشتری برخوردار می‌کند، تأثیر بررسی‌های مربوط به تغییر محتوا بر توانمندتر کردن دانش‌آموزان در رقابت‌های پیشرفت تحصیلی است؛ مثلاً، احقر به نقل از آقازاده چنین می‌نویسد: «به نظر برخی از صاحب‌نظران، توفیق دانش‌آموزان منتخب سال آخر دوره ابتدایی کشور ژاپن در آزمون بین‌المللی ریاضیات و علوم، که در سال ۱۹۹۰ بالاترین نمره را کسب کرده‌اند، مدیون روش‌های آموزش ریاضیات و علوم و همچنین بازنگری دقیق محتوای کتب فوق است» (احقر، ۱۳۸۳).

سوابق پژوهشی بررسی‌شده نشان داد که تاکنون پژوهشی با هدف بررسی مؤلفه‌های دفاع مقدس در کتاب‌های درسی دوره متوسطه با استفاده از روش «تحلیل محتوا» انجام نشده است. تنها می‌توان به

مطالعاتی همچون نمونه‌های ذیل اشاره کرد: «تحلیل محتوای کتب دوره ابتدایی از لحاظ مفاهیم دینی و اخلاقی» (بحرانی، ۱۳۸۲)؛ «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره دبیرستان (رشته‌های ریاضی، تجربی، انسانی) در ارتباط با معرفی شخصیت حضرت امام خمینی علیه السلام جمع‌آوری، بررسی و نقد نظریه‌ها و تئوری‌های مربوط به محتوای کتاب» (اکرمی، ۱۳۸۷)، «تحلیل محتوای کتاب‌های دین و زندگی دوره متوسطه بر اساس مقوله‌های مفاهیم اساسی و مؤلفه‌های بیست و چهارگانه اهداف در قلمرو باورها و گرایش‌ها» (نژاد شفیع، ۱۳۸۸)؛ «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره پیش‌دانشگاهی در ارتباط با معرفی شخصیت حضرت امام خمینی علیه السلام» (خلقی، ۱۳۸۸)؛ «تحلیل محتوای کتب تعلیمات دینی دوره راهنمایی تحصیلی سال‌های اول، دوم و سوم بر اساس الگوی مریل» (همتی، ۱۳۸۱)؛ «بررسی میزان کاربردی بودن محتوای کتاب اقتصاد سال دوم رشته علوم انسانی در زندگی روزمره دانش‌آموزان از دیدگاه دبیران اقتصاد و دانش‌آموزان منطقه چهار آموزش و پرورش تهران» (نژاد احد انزایی، ۱۳۸۴)؛ «ترسیم هویت ملی (ایرانی) در کتاب‌های درسی تاریخ متوسطه از سال ۱۳۴۳ تا ۱۳۸۵» (خسروانیان، ۱۳۸۸)؛ «ایران در کتاب‌های درسی دوره پهلوی اول» (تقی‌زاده، ۱۳۸۸)؛ «ترسیم هویت ایرانی در کتاب‌های درسی ادبیات فارسی و تاریخ مقطع متوسطه ایران از سال ۱۳۲۰ تا سال ۱۳۴۴» (امیری، ۱۳۸۸)؛ «تجزیه و تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره راهنمایی بر مبنای مؤلفه‌های آموزش سلامت» (اسدنیان و عابدینی، ۱۳۸۹)؛ «تحلیل محتوای کتاب درسی علوم پایه اول کودکان کم‌توان ذهنی و مقایسه آن با کتاب درسی علوم پایه اول کودکان عادی» (واشقانی و علی‌پور، ۱۳۸۲)؛ و «تحلیل محتوای کتب درسی دوره آموزش عمومی (ابتدایی - راهنمایی) به لحاظ معرفی شخصیت و سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله» (دالوند، ۱۳۸۶).

ملاحظه می‌شود که در بیشتر این مطالعات، مؤلفه‌هایی همچون هویت ملی، سلامت، انطباق محتوا با ویژگی‌های سنی مخاطبان، مفاهیم علوم تجربی، توجه به ویژگی‌های امام خمینی علیه السلام و مفاهیم اقتصادی به‌کار رفته در کتاب‌های درسی مطرح نظر بوده است. همچنین مرور مطالعات ربانی (۱۳۶۵ و ۱۳۷۷)، معتمد علیخانکی (۱۳۷۹)، جعفری هرنادی (۱۳۸۱)، و صباغیان (۱۳۸۴) نشان داد در بیشتر کتاب‌های درسی یا به دفاع مقدس توجهی نشده و یا اگر از آن سخن به میان آمده بسیار اندک، شتاب‌زده و غیرعلمی بوده است.

با توجه به آنچه گفته شد و نیز با توجه به اینکه کتاب درسی پر مخاطب‌ترین و پر شمارگان‌ترین کتاب در ایران است، امروزه توجه به محتوای آن از جنبه‌های گوناگون برای سنجش میزان موفقیت نظام آموزشی در دستیابی به اهداف تعیین‌شده و ارائه راه‌کارهای عملی برای رفع کاستی‌ها از ضروریات است. یارمحمدیان معتقد است: «تحلیل کتاب درسی به دست‌اندرکاران و مؤلفان کتاب‌های

۶. **مضمون:** مضمون در ساده‌ترین نوع خود، به شکل یک جمله مطرح می‌شود. مضامین معمولاً لابه‌لای جمله‌ها، عبارات‌ها، بندها و حتی تصویرها وجود دارد. مضمون بخلاف کلمه، دارای حدودمرز مشخص و روشنی نیست (همان).

روش تحقیق

روش تحقیق «توصیفی» از نوع «تحلیل محتوا» است. برای این کار، از روش «تحلیل محتوای کمی» (معروفی و یوسف‌زاده، ۱۳۸۸، ص ۱۵؛ هانت، ۱۹۸۵، ص ۲۶) استفاده شد. هانت «تحلیل محتوا» را فن شمارش تعداد دفعاتی که انواع کلمات، عبارات، اندیشه‌ها یا تصورات در یک متن خاص ارتباطاتی ظاهر می‌شود و دسته‌بندی آنها در مقوله‌های مناسب، می‌داند. واحد تحلیل در این تحقیق، مضمون است. «مضامین واحدهای معنادار یک متن هستند» (سرمد و دیگران، ۱۳۸۳، ص ۱۳۴). به بیان دیگر، «مضمون پیام خاصی است که از جانب فرستنده پیام مورد توجه است» (ساروخانی، ۱۳۷۸، ص ۳۰۵). بنابراین، در این تحقیق، تمام مضامینی که درباره مؤلفه‌های دفاع مقدس، در کتاب‌های درسی وجود داشته، فیش برداری شدند و به‌عنوان داده‌های تحقیق برای مرحله کدگذاری و شمارش آماده گردیدند.

جامعه آماری شامل ۹ کتاب ادبیات فارسی و دین و زندگی دوره متوسطه و نمونه‌ها همان جامعه آماری است.

چک‌لیستی با استفاده از برگه مقوله‌بندی متناسب با موضوع تحقیق طراحی شد که در آن مشخصات کتاب‌های تحت بررسی و مضامین مرتبط با هر مؤلفه استخراج و ثبت گردید. پایایی ابزار با استفاده از ضریب کاپا (Cohen's kappa) محاسبه شد. پنج درس به‌صورت تصادفی از کتاب ادبیات فارسی ۳، سال سوم دبیرستان، چاپ ۱۳۸۹ به‌وسیله دو داور متخصص به‌طور مستقل مطالعه شد. از آنها خواسته شد با استفاده از فهرست مؤلفه‌ها، مصادیق موجود در متن درس را در یک جدول میزان‌بندی سه‌درجه‌ای (ضعیف، متوسط و خوب) بنویسند. پس از تشکیل جدول دوبعدی از نظرات این دو داور، ضریب کاپا برابر ۰/۳۹۸ به دست آمد که در سطح ۱ درصد معنادار بود. علاوه بر این، پایایی ابزار با استفاده از ضریب پایایی مرکب محاسبه شد. دو درس به‌صورت تصادفی از کتاب ادبیات فارسی سال دوم دبیرستان رشته‌های تجربی و ریاضی انتخاب شد و سپس با استفاده از چک‌لیست و با توجه به مؤلفه‌ها، مصادیق ایتار و شهادت استخراج گردید. سپس صحت انتصاب داده شده هر یک از مصادیق به مؤلفه‌ها در چک‌لیست به‌وسیله چهار داور داور شد و فراوانی

درسی کمک می‌کند تا در هنگام تهیه و تدوین و یا گزینش و تجدید نظر در کتاب درسی، تصمیمات معقولانه‌تری اتخاذ کنند. یکی از انواع تحلیل‌ها، تحلیل محتواست» (یارمحمدیان، ۱۳۷۷، ص ۵).

پژوهش حاضر در پی آن است که به‌کارگیری روش تحلیل محتوا را بررسی کند و معلوم دارد که آیا کتاب‌های دینی و ادبیات فارسی دوره متوسطه توانسته‌اند مؤلفه‌های دفاع مقدس را به شایستگی انعکاس دهند؟ برای رسیدن به این هدف، به دنبال پاسخ‌گویی به دو سؤال هستیم:

۱. در کتاب‌های دین و زندگی و ادبیات فارسی دوره متوسطه به چه میزان به مؤلفه‌های دفاع مقدس توجه شده است؟
۲. کتاب‌های دین و زندگی دوره متوسطه به چه میزان به مصادیق مؤلفه‌های دفاع مقدس پرداخته‌اند؟

تعریف عملیاتی متغیرها

۱. **مؤلفه‌های دفاع مقدس:** اقتدار سیاسی، تعاون، پیام عاشورا، ایتار و شهادت، پایداری و صفات متعالی؛
۲. **مصادیق مؤلفه‌ها به شرح جدول (۱)**

جدول (۱): فهرست مؤلفه‌ها و مصادیق آنها

مؤلفه‌ها	مصادیق
اقتدار سیاسی	استقلال‌طلبی، امنیت‌خواهی
تعاون	همکاری، همدردی، مردم‌داری، مشارکت
پیام عاشورا	حق‌گرای، عدالت‌خواهی، ظلم‌ستیزی، ذلت‌گریزی، امر به معروف و نهی از منکر، عمل به تکلیف، خطرپذیری
ایتار و شهادت	فداکاری، ایتار مال، ایتار عمر (آزاده)، ایتار اعضای بدن (جانپنازی)، ایتار عزیزان، ایتار جان
پایداری	صبر و استقامت در برابر مصائب، دفاع از دین، خاک، ناموس، استقامت در راه هدف
صفات متعالی	ولایت‌مداری، صداقت، عدم تعلق به دنیا، پرهیزگاری، بینش، دین‌محوری، عزت نفس، توجه به آخرت، ایمان به غیب، توکل به خدا

۳. **کتاب‌های فارسی دوره متوسطه:** ادبیات فارسی ۱ (پایه اول)، ادبیات فارسی ۲ (مشترک کلیه رشته‌ها)، تاریخ و ادبیات ۱ (دوم انسانی)، ادبیات فارسی ۳ (تجربی و ریاضی)، تاریخ و ادبیات ۲ (سوم انسانی)، ادبیات فارسی ۳ (سوم انسانی).

۴. **کتاب‌های دین و زندگی دوره متوسطه:** قرآن و تعلیمات دینی ۱ و ۲ و ۳، دین و زندگی ۱، دین و زندگی ۲.

۵. **کلمه:** کلمه معمولاً کوچک‌ترین واحد ثبت است. به‌کار بستن این واحد، فهرستی از فراوانی‌های کلمات را به دست می‌دهد. منفصل بودن، مشخص بودن حد و مرز، و سهولت نسبی شناخت و تشخیص، امتیاز آن است (صدیق سروستانی، ۱۳۷۵، ص ۱۰۰).

توافق مشاهده شده‌ی داوران و نسبت آن به کل، با استفاده از ضریب پایایی مرکب برابر ۰/۹۷ به دست آمد. اعتبار ابزار نیز با استفاده از نظر دو داور متخصص تأیید شد.

نتایج

با توجه به اهداف طرح، شواهد مرتبط با مؤلفه‌های ۶ گانه، که شامل ۳۲ طبقه مفهومی یا مصداقی در متن هر ۹ کتاب درسی دوره متوسطه نظری می‌شد، استخراج گردید. حاصل این بررسی برای هر کتاب، جملات یا عباراتی بود که می‌توانست شاهدی (جمله، کلمه، مضمون، بیت و عبارت) برای هر مصداق مرتبط با مؤلفه‌های شش‌گانه باشد.

سؤال اول تحقیق

در کتاب‌های دین و زندگی و ادبیات فارسی دوره متوسطه به چه میزان به مؤلفه‌های دفاع مقدس توجه شده است؟

جدول (۲): توزیع فراوانی جملات، کلمات، مضامین، ابیات و اشعار در تمام کتاب‌های گروه ادبیات فارسی و دینی

مؤلفه	فراوانی	درصد	درصد خالص	درصد تراکمی
صفات متعالی	۲۳۳۴	۴۴٫۹	۴۴٫۹	۴۴٫۹
پیام عاشورا	۲۰۲۴	۳۸٫۹	۳۸٫۹	۸۳٫۸
تعاون	۳۵۵	۶٫۸	۶٫۸	۹۰٫۷
مقاومت و پایداری	۲۴۰	۴٫۶	۴٫۶	۹۵٫۳
ایثار و شهادت	۱۶۲	۳٫۱	۳٫۱	۹۸٫۴
اقتدار سیاسی	۸۴	۱٫۶	۱٫۶	۱۰۰٫۰
جمع	۵۱۹۹	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	

جدول (۲) اطلاعاتی را برای پاسخ‌گویی به این سؤال در اختیار می‌گذارد که در کتاب‌های درسی در دست مطالعه به چه میزان به مؤلفه‌های دفاع مقدس توجه شده است. از بین مؤلفه‌های شش‌گانه تحت بررسی، در دو گروه کتاب درسی بیشتر به «صفات متعالی» و «پیام عاشورا» توجه شده است و تقریباً می‌توان گفت: به مؤلفه‌های دیگر کمتر توجه شده است.

الف. نتایج مرتبط با کتاب‌های فارسی

برای پاسخ‌گویی به سؤالات پژوهشی، از کتاب‌های ادبیات جمعاً ۲۵۱۸ جمله، کلمه، مضمون، بیت و عبارت به شرح جدول (۳) استخراج گردید که به یکی از مؤلفه‌های شش‌گانه مربوط است.

جدول (۳): توزیع فراوانی جملات، کلمات، مضامین، ابیات و اشعار در کتاب‌های فارسی

مؤلفه‌ها	فراوانی	درصد	درصد خالص	درصد تراکمی
صفات متعالی	۹۳۴	۳۷٫۱	۳۷٫۱	۳۷٫۱
پیام عاشورا	۸۶۵	۳۴٫۴	۳۴٫۴	۷۱٫۴
تعاون	۲۵۷	۱۰٫۲	۱۰٫۲	۸۱٫۷
پایداری	۲۲۸	۹٫۱	۹٫۱	۹۰٫۷
ایثار و شهادت	۱۵۳	۶٫۱	۶٫۱	۹۶٫۸
اقتدار سیاسی	۸۱	۳٫۲	۳٫۲	۱۰۰٫۰
جمع	۲۵۱۸	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	

ملاحظه می‌شود که توزیع مؤلفه‌های شش‌گانه در کتاب‌های ادبیات دوره متوسطه متعادل نیست. بیش از ۷۱ درصد مصداقی متعلق به دو مؤلفه «صفات متعالی» و «پیام عاشورا» است، درحالی‌که «پایداری» و «ایثار و شهادت» و «اقتدار سیاسی» نسبت‌های کمتری در مقایسه با دو مؤلفه پیش‌گفته دارند. برای پاسخ‌گویی بهتر به سؤال پژوهشی اول، فراوانی هر یک از مصداقی سی‌و دو گانه مؤلفه‌ها برای ۶ کتاب ادبیات استخراج شد:

جدول (۴): مقایسه مؤلفه‌ها در پایه‌های تحصیلی

مؤلفه‌ها	پایه تحصیلی			
	اول ۵۴۸ نمونه	دوم تجربی، ریاضی، انسانی ۵۱۲ نمونه	دوم انسانی نمونه ۳۶۲	سوم تجربی، ریاضی نمونه ۴۸۶
اقتدار سیاسی	۶٫۴	۲٫۱	۳٫۰	۴/
تعاون	۱۱٫۳	۹٫۶	۲٫۵	۱۱٫۳
پیام عاشورا	۲۵٫۴	۳۰٫۹	۴۹٫۵	۳۱٫۹
ایثار و شهادت	۱۳٫۹	۶٫۳	۲٫۰	۵٫۶
پایداری	۸٫۹	۱۲٫۹	۳٫۵	۷٫۲
صفات متعالی	۳۴٫۱	۳۸٫۳	۳۹٫۴	۴۳٫۶
جمع	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰

ملاحظه شد که در کتاب‌های ادبیات فارسی پایه اول - به ترتیب - بیشتر به صفات متعالی، پیام عاشورا، ایثار و شهادت، تعاون، پایداری و اقتدار سیاسی توجه شده، درحالی‌که در پایه دوم بجز رشته انسانی - به ترتیب - بیشتر به صفات متعالی، پیام عاشورا، پایداری، تعاون، ایثار و شهادت و اقتدار سیاسی توجه گردیده است. اما در پایه دوم رشته انسانی - به ترتیب - بیشتر به پیام

عاشورا، صفات متعالی، پایداری، اقتدار سیاسی، تعاون، و ایثار و شهادت توجه شده است. در کتاب‌های پایه سوم بجز رشته انسانی- به ترتیب- بیشتر به صفات متعالی، پیام عاشورا، تعاون، پایداری، ایثار و شهادت، و اقتدار سیاسی توجه شده و در کتاب‌های ادبیات فارسی پایه سوم رشته انسانی با کمی تفاوت- به ترتیب- بیشتر به پیام عاشورا، صفات متعالی، تعاون، پایداری، اقتدار سیاسی، و ایثار و شهادت توجه گردیده است.

اما برای مقایسه فراوانی مؤلفه‌های اقتدار سیاسی، تعاون، پیام عاشورا، ایثار و شهادت، پایداری و صفات متعالی به تفکیک هر یک از کتاب‌های فارسی در هر پایه تحصیلی، جدول (۵) تهیه شد:

جدول (۵): توزیع درصد فراوانی مؤلفه‌ها در کتاب‌ها

مؤلفه‌ها	ادبیات فارسی ۱ ۵۴۸ نمونه	ادبیات فارسی ۲ ۵۱۲ نمونه	تاریخ ادبیات ۱ ۳۶۲ نمونه	تاریخ ادبیات ۲ ۱۹۸ نمونه	ادبیات ۳ تجربی، ریاضی ۴۸۶ نمونه	ادبیات ۳ انسانی ۴۱۲ نمونه
اقتدار سیاسی	۶٫۴	۲٫۱	۳٫۰	۷٫۵	/۴	
تعاون	۱۱٫۳	۹٫۶	۲٫۵	۱۶٫۶	۱۱٫۳	۶٫۳
پیام عاشورا	۲۵٫۴	۳۰٫۹	۴۹٫۵	۴۵٫۶	۳۱٫۹	۳۶٫۴
ایثار و شهادت	۱۳٫۹	۶٫۳	۲٫۰	/۶	۵٫۶	۲٫۹
پایداری	۸٫۹	۱۲٫۹	۳٫۵	۶٫۶	۷٫۲	۱۱٫۴
صفات متعالی	۳۴/۱	۳۸٫۳	۳۹٫۴	۲۳٫۲	۴۳٫۶	۴۳٫۰

در پایه اول متوسطه، بیشتر به صفات متعالی، پیام عاشورا، ایثار و شهادت، تعاون، پایداری و اقتدار سیاسی، و در پایه دوم متوسطه تمام رشته‌ها، بیشتر به صفات متعالی، پیام عاشورا، پایداری، تعاون، ایثار و شهادت، و اقتدار سیاسی توجه شده است، با این تفاوت که در پایه دوم انسانی، بیشتر به پیام عاشورا، صفات متعالی، پایداری، اقتدار سیاسی، تعاون، و ایثار و شهادت توجه شده است.

در کتاب تاریخ ادبیات ۲، سوم انسانی بیشتر به پیام عاشورا، صفات متعالی، تعاون، اقتدار سیاسی، پایداری، و ایثار و شهادت، و در همان کتاب مربوط به پایه سوم متوسطه رشته انسانی، بیشتر به صفات متعالی، پیام عاشورا، پایداری، تعاون، ایثار و شهادت، و اقتدار سیاسی توجه شده است. اما در کتاب ادبیات فارسی سوم رشته‌های تجربی و ریاضی، نتایج نسبتاً متفاوت بود، به نحوی که بیشتر به صفات متعالی، پیام عاشورا، تعاون، پایداری، ایثار و شهادت، و اقتدار سیاسی توجه شده است. برای آنکه بیشتر معلوم شود توزیع مصادیق سی و دوگانه مرتبط با مؤلفه‌ها در کتاب‌های ادبیات فارسی چگونه است، جدول شماره (۶) تهیه شد:

جدول (۶): توزیع فراوانی مصادیق سی و دوگانه در کتاب‌ها

ردیف	مصادیق	فراوانی	درصد	ردیف	مصادیق	فراوانی	درصد
۱	عزت نفس	۲۸۲	۱۱٫۲	۱۷	امر به معروف و نهی از منکر	۴۹	۱٫۹
۲	حق‌گرای	۲۴۵	۹٫۷	۱۸	دفاع از دین، خاک، ناموس	۴۹	۱٫۹
۳	بینش	۲۳۵	۹٫۳	۱۹	توکل به خدا	۴۵	۱٫۸
۴	ذلت‌گریزی	۱۹۳	۷٫۷	۲۰	عدالت‌خواهی	۴۲	۱٫۷
۵	ظلم‌ستیزی	۱۸۰	۷/۱	۲۱	ایثار جان	۳۹	۱٫۵
۶	همدردی	۱۶۷	۶٫۶	۲۲	تعلق نداشتن به دنیا	۳۳	۱٫۳
۷	استقامت در راه هدف	۱۲۹	۵٫۱	۲۳	ایمان به غیب	۳۳	۱٫۳
۸	ولایت‌مداری	۱۲۶	۵٫۰	۲۴	پرهیزگاری	۲۵	۱٫۰
۹	عمل به تکلیف	۸۳	۳٫۳	۲۵	دین‌محوری	۲۴	۱٫۰
۱۰	فداکاری	۸۳	۳٫۳	۲۶	امنیت‌خواهی	۲۱	/۸
۱۱	خطرپذیری	۷۳	۲٫۹	۲۷	مشارکت	۱۹	/۸
۱۲	صداقت	۷۰	۲٫۸	۲۸	مردم‌داری	۱۷	/۷
۱۳	توجه به آخرت	۶۱	۲٫۴	۲۹	ایثار مال	۱۲	/۵
۱۴	استقلال‌طلبی	۶۰	۲٫۴	۳۰	ایثار اعضای بدن (جانبازی)	۱۲	/۵
۱۵	همکاری	۵۴	۲٫۱	۳۱	ایثار عزیزان	۷	/۳
۱۶	صبر و مقاومت در برابر مصایب	۵۰	۲٫۰	جمع	۲۵۱۸	۱۰۰٫۰	

از بین ۲۵۱۸ مصداق استخراج شده، بیشترین فراوانی متعلق به عزت نفس، حق‌گرایی و بینش، و کمترین فراوانی به ایثار مال، ایثار اعضای بدن (جانبازی) و ایثار عزیزان بوده است. برای بررسی این وضعیت، در هر یک از کتاب‌های پایه‌های گوناگون، نتایج به تفکیک هر کتاب استخراج شد:

جدول (۷): توزیع درصد فراوانی مصادیق سی و دوگانه در کتاب‌های فارسی

مصادیق	ادبیات فارسی ۱ ۵۴۸ نمونه	ادبیات فارسی ۲ ۵۱۲ نمونه	تاریخ ادبیات ۱ ۳۶۲ نمونه	تاریخ ادبیات ۲ ۱۹۸ نمونه	ادبیات ۳ تجربی، ریاضی ۴۸۶ نمونه	ادبیات ۳ انسانی ۴۱۲ نمونه
استقلال‌طلبی	۴/۶	۲٫۱	۳٫۰	۴٫۷	/۲	
امنیت‌خواهی	۱٫۸			۲٫۸	/۲	
همکاری	۵٫۳	/۴			۳٫۷	۱٫۲
همدردی	۳٫۶	۶٫۶	۲٫۵	۱۵٫۵	۶٫۸	۴٫۶
مردم‌داری	/۵	۲٫۱		/۸		
مشارکت	۱٫۸	/۴		/۳	/۸	/۵
حق‌گرایی	۷٫۵	۶٫۸	۱۷٫۷	۱۲٫۴	۱۱٫۷	۷٫۸
عدالت‌خواهی	۱٫۱	۱٫۲	۳٫۰	۵٫۵	/۴	/۵
ظلم‌ستیزی	۳٫۵	۹٫۰	۳٫۰	۱۰٫۲	۸٫۰	۸٫۰
ذلت‌گریزی	۴٫۲	۶٫۸	۱۵٫۲	۱۳٫۸	۲٫۷	۱۰٫۲

همکاری، دفاع از دین، خاک، ناموس، مشارکت، ایثار اعضای بدن (جانبازی) و ایثار عزیزان توجهی نشده، درحالی‌که در کتاب تاریخ ادبیات ۲ سوم انسانی بیشتر به همدردی، ذلت‌گریزی و حق‌گرایی، و کمتر به ایثار جان، تعلق نداشتن به دنیا و فداکاری توجه گردیده است. در این کتاب، به ایثار مال، همکاری، ایثار اعضای بدن (جانبازی)، ایثار عزیزان و استقامت در راه هدف توجهی نشده است. دانش‌آموزان پایه سوم متوسطه رشته انسانی در کتاب ادبیات فارسی ۳ خود بیشتر با مضامینی همچون بینش، عزت نفس، صبر و مقاومت در برابر مصایب، و کمتر با مضامینی همچون مشارکت، عدالت‌خواهی و پرهیزگاری مواجه شده‌اند. در این کتاب، به ایثار مال، مردم‌داری، ایمان به غیب، دین‌محوری، ایثار عزیزان، دفاع از دین، خاک، ناموس، ایثار اعضای بدن (جانبازی)، استقلال‌طلبی و امنیت‌خواهی توجهی نشده است.

همین وضعیت درباره دانش‌آموزان پایه سوم رشته‌های تجربی و ریاضی وجود داشت، وقتی در کتاب ادبیات فارسی ۳ خود بیشتر با بینش، عزت نفس و حق‌گرایی، و کمتر با پرهیزگاری، استقلال‌طلبی و امنیت‌خواهی مواجه شدند. این کتاب دانش‌آموزان را با مضامینی همچون ایثار مال، توکل به خدا و مردم‌داری آشنا نکرده است.

ب. نتایج مربوط به کتاب‌های دینی

از کتاب‌های دین و زندگی، جمعاً ۲۶۸۱ جمله، کلمه، مضمون، بیت و عبارت به شرح جدول (۸) استخراج گردید که به یکی از مؤلفه‌های شش‌گانه مربوط بود:

جدول (۸): توزیع فراوانی جملات، کلمات، مضامین، آیات و اشعار در کتاب‌های دینی

مؤلفه‌ها	فراوانی	درصد	درصد خالص	درصد تراکمی
صفات متعالی	۱۴۰۰	۵۲٫۲	۵۲٫۲	۵۲٫۲
پیام عاشورا	۱۱۵۹	۴۳٫۲	۴۳٫۲	۹۵٫۴
تعاون	۹۸	۳٫۷	۳٫۷	۹۹٫۱
مقاومت و پایداری	۱۲	/۴	/۴	۹۹٫۶
ایثار و شهادت	۹	/۳	/۳	۹۹٫۹
اقتدار سیاسی	۳	/۱	/۱	۱۰۰٫۰
جمع	۲۶۸۱	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	

ملاحظه می‌شود که مؤلفه‌های شش‌گانه به یک نسبت در کتاب‌های دین و زندگی دارای فراوانی نیستند. بررسی نسبت مصادیق نشان داد: بیش از ۹۵ درصد مصادیق مربوط به دو مؤلفه «صفات متعالی» و «پیام عاشورا» بود، درحالی‌که «پایداری»، «ایثار و شهادت» و «اقتدار سیاسی» نسبت‌های کمتری در مقایسه با دو مؤلفه پیش‌گفته دارند.

مصادیق	ادبیات فارسی ۱ نمونه ۵۴۸	ادبیات فارسی ۲ نمونه ۵۱۲	تاریخ ادبیات ۱ نمونه ۳۶۲	تاریخ ادبیات ۲ نمونه ۱۹۸	ادبیات ۳ تجربی، ریاضی نمونه ۴۸۶	ادبیات ۳ انسانی نمونه ۴۱۲
امربه‌معروف و نهی از منکر	۳٫۳	۲٫۳	۳٫۵	/۶	۱٫۰	۱٫۲
عمل به تکلیف	۴٫۷	۳٫۳	۳٫۰	/۸	۴٫۷	۱٫۹
خطرپذیری	۱٫۱	۱٫۴	۴٫۰	۲٫۲	۳٫۳	۶٫۸
فداکاری	۸٫۰	۳٫۷	/۵	/۳	۳٫۱	/۷
ایثار مال	۱٫۵	/۸				
ایثار اعضای بدن (جانبازی)	۱٫۵	/۴			/۴	
ایثار عزیزان	/۴	/۲			/۸	
ایثار جان	۲٫۶	۱٫۲	۱٫۵	/۳	۱٫۲	۲٫۲
استقامت در راه هدف	۱٫۵	۶٫۴	/۵		/۶	۱٫۲
دفاع از دین، خاک، ناموس	۴٫۶	/۴		۵٫۰	/۸	
صبر و مقاومت در برابر مصایب	۲٫۹	۶٫۱	۳٫۰	۱٫۷	۵٫۸	۱۰٫۲
ولایت‌مداری	۳٫۶	۵٫۷	۱۱٫۱	۶٫۱	۳٫۱	۴٫۴
صداقت	۱٫۸	/۴	۴٫۰	۱٫۹	۴٫۷	۴٫۹
تعلق نداشتن به دنیا	/۵	۱٫۲	۱٫۰	/۳	۳٫۵	۱٫۰
پرهیزگاری	/۷	۱٫۰	۱٫۵	۲٫۵	/۴	/۵
بینش	۱۰٫۴	۵٫۵	۳٫۰	۴٫۴	۱۳٫۴	۱۵٫۳
دین‌محوری	/۴	۲٫۱	/۵	/۶	۱٫۶	
عزت نفس	۱۰٫۸	۱۳٫۵	۱۳٫۶	۳٫۰	۱۳٫۴	۱۲٫۴
توجه به آخرت	۱٫۶	۲٫۹	۴٫۵	۳٫۰	۱٫۹	۱٫۹
ایمان به غیب	۱٫۵	۲٫۹		/۶	۱٫۶	
توکل به خدا	۲٫۷	۳٫۱		/۸		۲٫۷
جمع	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰

در کتاب ادبیات فارسی ۱ پایه اول متوسطه، بیشتر به عزت نفس، بینش و فداکاری، و کمتر به تعلق نداشتن به دنیا، ایثار عزیزان و دین‌محوری توجه شده است. در کتاب ادبیات فارسی ۲ پایه دوم کلیه رشته‌ها، بیشتر به عزت نفس، ظلم‌ستیزی و حق‌گرایی، و کمتر به صداقت، ایثار اعضای بدن (جانبازی) و ایثار عزیزان توجه شده است. در این کتاب، به امنیت‌خواهی اصلاً توجهی نشده است.

حق‌گرایی، ذلت‌گریزی و عزت نفس مضامینی است که کمتر، و استقامت در راه هدف، فداکاری و دین‌محوری مضامینی است که بیشتر در کتاب تاریخ ادبیات ۱ دوم انسانی بدان توجه شده است. در این کتاب، به امنیت‌خواهی، توکل به خدا، ایمان به غیب، مردم‌داری، ایثار مال،

جدول (۹): مقایسه مؤلفه‌ها در کتاب‌های دینی

مؤلفه‌ها	اول ۷۸۱ نمونه	دوم ۱۱۱۸ نمونه	سوم ۷۸۲ نمونه
اقتدار سیاسی		۲/	۱/
تعاون	۱،۴	۶،۷	۱،۵
پیام عاشورا	۳۸،۵	۵۲،۰	۳۵،۴
ایثار و شهادت		۷/	۱/
پایداری	۵/	۴/	۵/
صفات متعالی	۵۹،۵	۴۰،۱	۶۲،۳
جمع	۱۰۰،۰	۱۰۰،۰	۱۰۰،۰

بر اساس آنچه در جدول (۹) ملاحظه می‌شود، می‌توان قضاوت کرد که در کتاب‌های دین و زندگی پایه اول - به ترتیب- بیشتر به صفات متعالی، پیام عاشورا، و پایداری توجه شده است، درحالی‌که به ایثار و شهادت و اقتدار سیاسی توجهی نشده است. این مقایسه در کتاب‌های پایه دوم نشان داد - به ترتیب- بیشتر به پیام عاشورا، صفات متعالی، تعاون، پایداری و اقتدار سیاسی توجه شده است، و تقریباً همین وضعیت در کتاب‌های پایه سوم مشاهده شد، به گونه‌ای که - به ترتیب- بیشتر به صفات متعالی، پیام عاشورا، تعاون، ایثار و شهادت و اقتدار سیاسی و پایداری توجه شده است.

سؤال دوم تحقیق

کتاب‌های دین و زندگی دوره متوسطه به چه میزان به مصادیق مؤلفه‌های دفاع مقدس پرداخته‌اند؟ برای تعیین تنوع هر یک از مصادیق سی‌ودوگانه در هر یک از کتاب‌های دین و زندگی، داده‌ها در جدول (۱۰) گردآوری شد:

جدول (۱۰): توزیع فراوانی مصادیق سی‌ودوگانه در کتاب‌های دینی

ردیف	مصادیق	فراوانی	درصد	ردیف	مصادیق	فراوانی	درصد
۱	حق‌گرای	۳۹۹	۱۴،۹	۱۴	دین‌محوری	۳۸	۱،۴
۲	بینش	۳۷۳	۱۳،۹	۱۵	همکاری	۲۰	۰،۷
۳	ذلت‌گریزی	۳۷۲	۱۳،۹	۱۶	ایمان به غیب	۱۹	۰،۷
۴	صداقت	۲۸۲	۱۰،۵	۱۷	ظلم‌ستیزی	۱۳	۰،۵
۵	عزت نفس	۳۶۱	۹،۷	۱۸	استقامت در راه هدف	۸	۰،۳
۶	ولایت‌مداری	۲۴۱	۹،۰	۱۹	همدردی	۶	۰،۲
۷	عدالت‌خواهی	۱۷۷	۶،۶	۲۰	فداکاری	۵	۰،۲
۸	امر به معروف و نهی از منکر	۱۴۶	۵،۴	۲۱	مردمداری	۴	۰،۱
۹	پرهیزگاری	۹۶	۳،۶	۲۲	ایثار جان	۴	۰،۱
۱۰	مشارکت	۶۸	۲،۵	۲۳	تعلق نداشتن به دنیا	۴	۰،۱
۱۱	عمل به تکلیف	۵۲	۱،۹	۲۴	استقلال‌طلبی	۳	۰،۱
۱۲	توجه به آخرت	۴۵	۱،۷	۲۵	صبر و مقاومت در برابر مصایب	۳	۰،۱
۱۳	توکل به خدا	۴۱	۱،۵	۲۶	دفاع از دین، خاک، ناموس	۱	۰،۰

ردیف	مصادیق	فراوانی	درصد	ردیف	مصادیق	فراوانی	درصد
	جمع	۳۶۸۱	۱۰۰،۰				

ملاحظه می‌شود که بیشترین فراوانی جملات و یا عبارات مربوط به حق‌گرای، بینش و ذلت‌گریزی، و کمترین فراوانی به استقلال‌طلبی، صبر و مقاومت در برابر مصایب، و دفاع از دین، خاک، ناموس مربوط بوده است. اما اینکه دانش‌آموزان پایه‌های گوناگون به چه نسبت‌هایی از مصادیق بهره‌مند بوده‌اند، سؤالی است که با آن مواجه شدیم. بنابراین، در هر یک از کتاب‌های پایه‌های گوناگون، نتایج به تفکیک هر کتاب استخراج شد:

جدول (۱۱): فراوانی مصادیق سی‌ودوگانه در کتاب‌های دینی به تفکیک پایه تحصیلی

ردیف	مصادیق	اول ۷۸۱ نمونه	دوم ۱۱۱۸ نمونه	سوم ۷۸۲ نمونه	ردیف	مصادیق	اول ۷۸۱ نمونه	دوم ۱۱۱۸ نمونه	سوم ۷۸۲ نمونه
		درصد	درصد	درصد			درصد	درصد	درصد
۱	استقلال‌طلبی		۲/	۱/	۱۵	دفاع از دین، خاک، ناموس			۱/
۲	همکاری	۹/	۱،۱	۱/	۱۶	استقامت در راه هدف	۵/	۲/	۳/
۳	همدردی	۱/	۲/	۴/	۱۷	ولایت‌مداری	۶،۶	۴/	۲۷،۶
۴	مردمداری	۳/	۳/	۳/	۱۸	صداقت	۱۶،۴	۸،۶	۷،۴
۵	مشارکت	۱/	۵،۵	۸/	۱۹	تعلق نداشتن به دنیا		۳/	۱/
۶	حق‌گرای	۲۲،۷	۱۰،۷	۱۳،۰	۲۰	پرهیزگاری	۳،۷	۵،۱	۱،۳
۷	عدالت‌خواهی	۵/	۱۲،۲	۴،۷	۲۱	بینش	۲۴،۶	۸،۹	۱۰،۵
۸	ظلم‌ستیزی	۴/	۱/	۱،۲	۲۲	دین‌محوری	۱،۴	۱/	۳،۳
۹	ذلت‌گریزی	۱۰،۸	۱۷،۹	۱۱،۳	۲۳	عزت نفس	۸،۵	۹،۷	۱۱،۱
۱۰	امر به معروف و نهی از منکر	۳،۶	۸،۹	۲،۴	۲۴	توجه به آخرت	۸/	۳،۰	۸/
۱۱	عمل به تکلیف	۶/	۲،۲	۲،۸	۲۵	ایمان به غیب	۱،۰	۱،۰	
۱۲	فداکاری		۴/	۱/	۲۶	توکل به خدا	۶/	۳،۱	۱/
۱۳	ایثار جان		۴/			جمع	۱۰۰،۰	۱۰۰،۰	۱۰۰،۰
۱۴	صبر و مقاومت در برابر مصایب		۲/	۱/					

در کتاب دین و زندگی پایه دوم متوسطه، بیشتر به ذلت‌گریزی، عدالت‌خواهی، حق‌گرای و کمتر به استقامت در راه هدف، ظلم‌ستیزی و دین‌محوری توجه شده است. در این کتاب، به مردم‌مداری و دفاع از دین، خاک، ناموس توجهی نشده است. دانش‌آموزان پایه سوم متوسطه در این کتاب، بیشتر با ولایت‌مداری، حق‌گرای و ذلت‌گریزی، و کمتر با تعلق نداشتن به دنیا، استقلال‌طلبی و صبر و مقاومت در برابر مصایب مواجه شده‌اند. در این کتاب، به ایمان به غیب و ایثار جان توجهی نشده است. در کتاب دین و زندگی اول متوسطه، بیشتر به بینش، حق‌گرای و صداقت، و کمتر به مردم‌مداری، مشارکت و همدردی توجه شده است. در کتاب اخیر، به شش مصداق ایثار جان، دفاع از دین، خاک، ناموس، فداکاری، تعلق نداشتن به دنیا، استقلال‌طلبی و صبر و مقاومت در برابر مصایب

بی‌توجهی شده است. برای ارائه یک تصویر کلی از مصادیق سی‌دوگانه در هر کتاب، سراغ مصادیقی رفتیم که دارای فراوانی بیشتری بودند و در رتبه‌های اول تا دهم قرار داشتند:

جدول (۱۲): مصادیق دارای ده فراوانی بیشتر و کمتر در دو گروه کتاب

رتبه	فراوانی بیشتر	فراوانی کمتر	فراوانی بیشتر	فراوانی کمتر	گروه اول		گروه دوم					
					امربه‌معروف و نهی از منکر	عدالت‌خواهی	ولایت‌مداری	عزت نفس	صداقت	ذلت‌گریزی	بصیرت و بینش	حق‌گرایی
۱	فراوانی بیشتر	فراوانی کمتر	فراوانی بیشتر	فراوانی کمتر	امربه‌معروف و نهی از منکر	عدالت‌خواهی	ولایت‌مداری	عزت نفس	صداقت	ذلت‌گریزی	بصیرت و بینش	حق‌گرایی
۲	فراوانی بیشتر	فراوانی کمتر	فراوانی بیشتر	فراوانی کمتر	همدردی	فداکاری	تعلق‌نداشتن به دنیا	ایثار جان	مردم‌داری	صبر و مقاومت در برابر مصایب	استقلال‌طلبی	دفاع از دین، خاک، ناموس
۳	فراوانی بیشتر	فراوانی کمتر	فراوانی بیشتر	فراوانی کمتر	ولایت‌مداری	استقامت در راه هدف	همدردی	ظلم‌ستیزی	ذلت‌گریزی	بینش	حق‌گرایی	عزت نفس
۴	فراوانی بیشتر	فراوانی کمتر	فراوانی بیشتر	فراوانی کمتر	دین‌محوری	امنیّت‌خواهی	مشارکت	مشارکت	مردم‌داری	ایثار اعضای بدن (جانبازی)	ایثار مال	تعلق‌نداشتن به دنیا، ایثار عزیزان

بحث و نتیجه‌گیری

فرهنگ ایثار و شهادت به‌عنوان والاترین ارزش‌های انسانی در دین مبین اسلام مد نظر بوده و همواره بر آن تأکید شده است. این مفاهیم ژرف در طول تاریخ، همواره سرنوشت بشر را تعیین کرده و او را از نابودی معنوی نجات داده است. در فرهنگ اسلامی، توجه به این مفاهیم همواره رایج بوده و پس از انقلاب اسلامی و در هشت سال دفاع مقدس به اوج خود رسید.

هدف اصلی این نبشتار تحلیل محتوای کتاب‌های ادبیات فارسی و دینی دوره متوسطه از لحاظ میزان توجه به مؤلفه‌های دفاع مقدس (اقتدار سیاسی، تعاون، پیام عاشورا، ایثار و شهادت، پایداری، و صفات متعالی) از طریق پاسخ‌گویی به دو سؤال پژوهشی با استفاده از روش توصیفی «تحلیل محتوا» بود. جامعه آماری شامل ۹ جلد کتاب ادبیات فارسی و دین و زندگی دوره متوسطه بود که همه آنها به‌عنوان نمونه انتخاب شدند. بدین‌روی، نتایج مربوط به ۵۱۹۹ (۲۶۸۱ دینی و ۲۵۱۸ فارسی) جمله، کلمه، مضمون، بیت و عبارت استخراج و بررسی گردید.

روند یافته‌های حاضر مبین ناهمگونی در عملکرد گروه‌های گوناگون مؤلف کتاب‌های درسی و عدم توالی محتوای یک عنوان درسی در پایه‌های متفاوت و نیز در بین نتایج کارگروه مؤلفان درس است. مناسبت جمالات، کلمات، مضمون‌ها، بیت‌ها و عبارات با مؤلفه‌های شش‌گانه در دو گروه کتاب، حاکی از تفاوت‌هایی است؛ بدین معنا که در دو گروه کتاب، به صفات متعالی و پیام عاشورا بیشتر توجه شده است. به‌طور خلاصه، می‌توان گفت: کمترین توجه در دو گروه کتاب‌های تحت بررسی به پایداری، ایثار و شهادت، و اقتدار سیاسی بوده است و این وضعیت بیشتر در کتاب‌های دینی مشهود

بود. «صفات متعالی» و «پیام عاشورا» در هر دو گروه کتاب بررسی شد و بیش از مؤلفه‌های دیگر تکرار شده بود و این وضعیت بیشتر در کتاب‌های دینی مشاهده گردید.

بررسی تنوع مصادیق سی‌دوگانه معرف هر مؤلفه نشان داد که در کلیه کتاب‌های تحت بررسی به حق‌گرایی، بینش، ذلت‌گریزی، عزت نفس و ولایت‌مداری بیش از مردم‌داری، امنیت، ایثار مال، ایثار اعضای بدن (جانبازی) و ایثار عزیزان توجه شده است. اما مهم‌ترین نکته اینکه به مضامینی همچون ایثار عزیزان، ایثار مال، توکل به خدا و ایمان به غیب، به‌ویژه در کتاب‌های ادبیات فارسی پایه‌های دوم و سوم اصلاً توجه نشده است.

از نظر توزیع مؤلفه‌ها در هر یک از کتاب‌های ادبیات فارسی و دینی، می‌توان به این نکته اشاره کرد که شش مؤلفه مطالعه شده در کتاب‌های ادبیات فارسی سه پایه تحصیلی - بجز پایه اول - وضعیت بهتری نسبت به کتاب‌های دینی داشت. برای دو مؤلفه «ایثار و شهادت» و «اقتدار سیاسی» در کتاب‌های دینی پایه اول شواهدی یافت نشد، درحالی‌که در کتاب‌های فارسی سه پایه تحصیلی شش مؤلفه تقریباً توزیع شده، اگرچه این توزیع تعادل لازم نداشته است.

البته این نکته روان‌شناختی درخصوص فراگیران رشته‌های گوناگون دوره متوسطه را باید در نظر داشت. طبیعی است که به هر حال، ویژگی‌های روان‌شناختی دانش‌آموزان رشته ریاضی و تجربی با رشته انسانی متفاوت است و متن کتاب درسی درخصوص یک موضوع واحد برای آنها لزوماً باید متفاوت تدوین شود. اینکه متن مضمون استدلال بیشتری داشته باشد و یا جنبه‌های ادبی و هنری آن وزن بیشتری داشته باشد، مسئله‌ای است که متخصصان روان‌شناسی نوجوان و جوان می‌توانند به آن پاسخ دهند و تدوین‌گران کتاب درسی را کمک کنند.

به‌طور خلاصه، می‌توان گفت: ده مصداق برتر در همه کتاب‌های دو گروه به یک اندازه با هم انطباق ندارند. به عبارت دیگر، برخی همانند بینش، حق‌گرایی، پرهیزگاری و ذلت‌گریزی در دو گروه به‌طور مشترک به کار برده شده است. مقایسه فراوانی‌های بیشتر و کمتر در دو گروه کتاب نشان داد که فراوانی‌های مصادیق از یک روند تبعیت نمی‌کنند؛ بدین معنا که در یک کتاب، برخی مصداق‌ها دارای بیشترین فراوانی است، درحالی‌که همان مصداق در کتاب دیگر دارای کمترین فراوانی است. برای مثال، در کتاب‌های ادبیات فارسی، «استقامت در راه هدف» و «پرهیزگاری» جزو فراوانی‌های بیشتر است، درحالی‌که همین مصداق جزو فراوانی کمتر در کتاب‌های دینی بوده است. نکته جالب توجه اینکه در هیچ‌یک از دو گروه کتاب، «توکل به خدا»، «توجه به آخرت»، «تعلق‌نداشتن به دنیا» و «ایثار جان» در فهرست ده مصداق برتر قرار ندارد. علاوه بر این، در همه کتاب‌ها (بجز ادبیات ۱ و ۲) از مصداق «ایثار اعضای بدن» اثری نیست. همچنین مقایسه محتوای کتاب‌های رشته‌های علوم انسانی

و علوم تجربی و ریاضی- فیزیک حاکی از این نکته است که در رشته‌های علوم انسانی بیشتر بر «پیام عاشورا»، و در رشته‌های دیگر بیشتر بر «صفات متعالی» تأکید شده است.

پیشنهادهای کاربردی

۱. نتایج پژوهش مبین کاستی‌هایی در برخی از کتاب‌های درسی دینی و ادبیات فارسی بود. در واقع، کتاب‌های درسی مذکور به‌رغم اینکه از زمینه مناسبی برخوردار بود، فاقد توجه شایسته به مؤلفه‌های دفاع مقدس است. از این رو، پیشنهاد می‌شود در کتاب‌های درسی مزبور، بازنگری شود.
۲. در تدوین سرفصل‌ها و راهنمای برنامه درسی کتاب‌ها به این مسئله توجه شود که مؤلفان به‌طور متوازن به مؤلفه‌های موضوع توافق کارفرمای برنامه درسی (سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی) بر اساس یک الگوی مشخص و قابل ارزیابی توجه کنند.
۳. لازم است در خصوص اصلاح روند توجه به مؤلفه‌های دفاع مقدس در کتاب‌های درسی اقدام و نوعی همگونی بین گروه‌های برنامه‌ریزی دروس گوناگون برقرار شود؛ زیرا مختصات رشدی دانش‌آموزان دوره متوسطه به‌عنوان عامل اساسی طرح محتوا برای دانش‌آموزان، در این گروه‌های برنامه‌ریزی درسی مشترک بوده است.
۴. انتظار می‌رفت کتاب‌های درسی دینی توجه شایسته‌تری به مؤلفه‌های تحت بررسی داشته باشند؛ اما در طول پژوهش، مشخص شد که این کتاب‌ها در مرتبه مناسبی قرار ندارند. از آن‌رو که کتاب‌های درسی دینی تحت بررسی- به تعبیر صاحب‌نظران- از درس‌هایی هستند که امکان توجه به حوزه دفاع مقدس در آنها وجود دارد، شایسته است دست‌اندرکاران کتاب‌های درسی مذکور پیش‌ازپیش به این رویداد خطیر اجتماعی توجه کنند. پیشنهاد می‌شود از کارشناسان تألیف کتاب‌های درسی ادبیات فارسی، که در این زمینه موفقیت نسبی داشته‌اند، برای آشناسازی بیشتر با چگونگی توجه به مفاهیم دفاع مقدس در محتوای برنامه‌های درسی مذکور کمک گرفته شود.
۵. در کتاب‌های گروه فارسی در خصوص مؤلفه‌های «ایثار و شهادت» و «اقتدار سیاسی» تجدید نظر شود.
۶. در کتاب‌های تحت بررسی، به‌ویژه در کتاب‌های دینی، در خصوص مؤلفه‌های «پایداری»، «ایثار و شهادت» و «اقتدار سیاسی» تجدید نظر شود.
۷. در خصوص هر یک از مؤلفه‌ها و مصادیق، به‌صورت یک کار مشترک، با متخصصان روان‌شناسی تربیتی در متن هر کتاب درسی توافق شود. از آن‌رو که هر یک از مضامین

سی‌ودوگانه در این پژوهش طبعاً با ویژگی‌های همه گروه‌های سنی دانش‌آموزان منطبق نیست، بنابراین، نظر متخصصان روان‌شناسی تربیتی می‌تواند در جای‌گزینی هر مصداق با توجه به ویژگی‌های رشد عقلانی و روان‌شناختی نوجوانان مؤثر باشد.

منابع

- دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۷، *لغت‌نامه*، چ دوم از دوره جدید، تهران، دانشگاه تهران.
- ذاکر صالحی، غلام‌رضا، ۱۳۷۷، «رهیافتی نو در راهکارهای حفظ و ارتقای ارزش‌های دفاع مقدس در کتاب‌های درسی»، *نامه پژوهش*، سال سوم، ش ۹.
- رایف، دانیل و دیگران، ۱۳۸۱، *تحلیل پیام‌های رسانه‌ای کاربرد تحلیل محتوای کمی در تحقیق*، ترجمه: مهدخت بروجردی علوم، تهران، سروش.
- ربانی، جعفر، ۱۳۷۷، «دفاع مقدس در کتاب‌های درسی چاپ ۱۳۶۴ دانش‌آموزان»، *نامه پژوهش*، سال سوم، ش ۹.
- ساروخانی، باقر، ۱۳۷۸، *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی*، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سرمد، زهره و دیگران، ۱۳۸۳، *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، چ پنجم، تهران، آگه.
- سنگری، محمدرضا، ۱۳۷۷، «ادبیات پایداری (مقاومت)»، *نامه پژوهش*، سال سوم، ش ۹.
- صباغیان، زهرا، ۱۳۸۴، «معلم، دفاع مقدس و کتب درسی»، *نگاه*، ش ۲۶۱ - ۲۶۶، ص ۲۶۱.
- صدیق سروستانی، رحمت‌الله، ۱۳۷۵، «کاربرد تحلیل محتوا در علوم اجتماعی»، *نامه علوم اجتماعی*، ش ۸.
- قاسم‌نژاد، علی، ۱۳۷۶، *ادبیات جنگ، دانش‌نامه ادب فارسی*، ج ۲، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- کوثری، مسعود، ۱۳۷۷، «درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات جنگ»، *نامه پژوهش*، سال سوم، ش ۹.
- محدث، جلال‌الدین، ۱۳۸۴، شرح فارسی غرر و درر آمدی (غرر الحکم و درر الکلم)، چ پنجم، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- معمد علیخانی، ناصر، ۱۳۷۹، «تأثیر هشت‌ساله جنگ تحمیلی بر وازگان زبان فارسی و به وجود آمدن اصطلاحات جدید در دفاع مقدس ۱۳۶۷-۱۳۵۹»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران.
- معروفی، یحیی؛ یوسف‌زاده، محمدرضا، ۱۳۸۸، *تحلیل محتوا در علوم انسانی. راهنمای عملی تحلیل کتاب‌های درسی*، همدان، سپهر دانش.
- ملکی، حسن، ۱۳۷۹، *مبانی برنامه‌ریزی درسی آموزش متوسطه*، تهران، سمت.
- مهرمحمدی، محمود، ۱۳۸۳، *آموزش عمومی هنر: چپستی، چرایی و چگونگی*، تهران، مدرسه.
- نژاد احد انزایی، فرزانه، ۱۳۸۴، «بررسی میزان کاربردی بودن محتوای کتاب اقتصاد سال دوم رشته علوم انسانی در زندگی روزمره دانش‌آموزان از دیدگاه دبیران اقتصاد و دانش‌آموزان منطقه چهار آموزش و پرورش تهران»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت‌معلم، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی.
- نژاد شفیعی، محبوبه، ۱۳۸۸، «تحلیل محتوای کتاب‌های دین و زندگی دوره متوسطه بر اساس مقوله‌های مفاهیم اساسی و مؤلفه‌های بیست و چهارگانه اهداف در قلمرو باورها و گرایش‌ها»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه شیراز.
- واشقانی، ماشاءالله؛ علی‌پور، احمد، ۱۳۸۲، «تحلیل محتوای کتاب درسی علوم پایه اول کودکان کم‌توان ذهنی و مقایسه آن با کتاب درسی علوم پایه اول کودکان عادی»، *پژوهش در حیطه کودکان استثنایی*، دوره ۳، ش ۲ (پیاپی ۸).
- همتی، احمدعلی، ۱۳۸۱، «تحلیل محتوای کتب تعلیمات دینی دوره راهنمایی تحصیلی سال‌های اول، دوم و سوم بر اساس الگوی مریل»، گزارش پژوهشی، شورای تحقیقات سازمان آموزش و پرورش استان فارس.
- یارمحمدیان، محمدحسین، ۱۳۷۷، *اصول برنامه‌ریزی درسی*، تهران، یادواره کتاب.

- آرام‌باستر، بی. بی؛ اندرسون، وتی. اچ، ۱۳۷۲، «تحلیل کتاب درسی»، ترجمه: هاشم فردانش، *تعلیم و تربیت*، ش ۳۳.
- آی‌تی، محمدابراهیم، ۱۳۵۹، *تاریخ پیامبر اسلام*، تهران، دانشگاه تهران.
- احقر، قدسی، ۱۳۸۳، «تحلیل محتوای کتاب علوم تجربی پایه پنجم ابتدایی و تناسب آن با توان ذهنی دانش‌آموزان شهر تهران»، *تعلیم و تربیت*، ش ۸۵، ص ۸.
- اسدنیای، مهین؛ عابدینی، میمنت، ۱۳۸۹، «تجزیه و تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره راهنمایی بر مبنای مؤلفه‌های آموزش سلامت»، مجموعه مقالات اولین همایش کشوری دانشجویی عوامل اجتماعی مؤثر بر سلامت، تهران، دانشگاه علوم پزشکی ایران.
- اکرمی، کاظم، ۱۳۸۷، «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره دبیرستان (رشته‌های ریاضی، تجربی، انسانی) در ارتباط با معرفی شخصیت حضرت امام خمینی (ع) جمع‌آوری، بررسی و نقد نظریه‌ها و تئوری‌های مربوط به محتوای کتاب»، گزارش پژوهشی، تهران، پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش.
- امیری، حسن، ۱۳۸۸، «ترسیم هویت ایرانی در کتاب‌های درسی ادبیات فارسی و تاریخ مقطع متوسطه ایران از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۴۴»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.
- انوری، حسن، ۱۳۸۱، *فرهنگ بزرگ سخن*، ج اول، تهران، سخن.
- بحرانی، محمود، ۱۳۸۲، «تحلیل محتوای کتب دوره ابتدایی از لحاظ مفاهیم دینی و اخلاقی»، گزارش پژوهشی، خرم‌آباد، شورای تحقیقات اداره کل آموزش و پرورش استان لرستان.
- بوتول، گاستون، ۱۳۸۲، *جامعه‌شناسی جنگ*، ترجمه: هوشنگ فرخجسته، تهران، علمی فرهنگی.
- تقی‌زاده، اکبر، ۱۳۸۸، «ایران در کتاب‌های درسی دوره پهلوی اول»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.
- جعفری هرندی، رضا، ۱۳۸۱، «بررسی محتوای کتاب‌های درسی دوره آموزش عمومی از نظر وجود مفاهیم هشت سال دفاع مقدس»، سازمان آموزش و پرورش استان اصفهان، شورای تحقیقات.
- جعفری هرندی، رضا؛ یزدخواستی، علی، ۱۳۹۳، «تحلیل میزان توجه به مفاهیم فرهنگ ایثار و شهادت در کتاب‌های درسی دوره آموزش عمومی»، *تربیت اسلامی*، سال نهم، ش ۱۸.
- جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۸، *قلمرو برنامه درسی در ایران: ارزیابی وضع موجود و ترسیم چشم‌انداز مطلوب*، چ چهارم، به کوشش انجمن برنامه‌ریزی درسی ایران، تهران، سمت.
- چینی‌فروشان، صمد، ۱۳۷۶، «نوجوانان و جوانان امروز درباره دفاع مقدس چه می‌دانند؟»، *سروش*، ش ۸۵۴.
- خسروانیان، حمیدرضا، ۱۳۸۷، «ترسیم هویت ملی (ایرانی) در کتاب‌های درسی تاریخ متوسطه از سال ۱۳۴۳ تا ۱۳۸۵»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.
- خلقی، ملیحه، ۱۳۸۸، «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره پیش‌دانشگاهی در ارتباط با معرفی شخصیت حضرت امام خمینی (ع)»، گزارش پژوهشی، تهران، پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش.
- دالوند، روح‌الله، ۱۳۸۶، «تحلیل محتوای کتب درسی دوره آموزش عمومی (ابتدایی- راهنمایی) به لحاظ معرفی شخصیت و سیره پیامبر اکرم (ص)»، طرح پژوهشی، اراک، شورای تحقیقات اداره کل آموزش و پرورش استان مرکزی.